

Hîle-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar

Saffet KÖSE
SÜ İlähiyat Fakültesi

Giriş

Hiyel özellikle bazı oryantalistlerin İslâm'ı ve Müslümanları, Müslümanlar içinde de diğer mezheplerin Haneefleri eleştirdikleri konulardan birisidir. İlk olarak Hîle-i şer'iyye oryantalistlerin ilgi alanına giren değerli(!) fikhî konulardan birisidir. Ünlü oryantalist Joseph Schacht (ö. 1969) neredeyse bütün ömrünü bu konuya hasretmiştir. Hassâf'ın (ö. 261/874) *Kitâbü'l-Hiyel*'i (Hannover 1923) üzerine yapmış olduğu doktora tezinden sonra Şâfiî âlimlerinden Kazvî'nin (ö. 440/1048) *Kitâbü'l-Hiyel*'i (Hannover 1924) ile Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) talebesi İmam Muhammed'e (ö. 189/805) nisbet ettiği¹ *el-Mehâric fi'l-hiyel* (Leipzig 1930) adlı meşhur eseri neşretmiş, *hiyel* konusunu Arapça, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde yazdığı müstakil makalelerde işlemiş ve İslâm hukuku ile ilgili genel nitelikli eserlerinde, verdiği konferanslarında sürekli gündemde tutmuştur.²

İkinci olarak *Hiyel* konusunda hakkında en fazla sözedilen şahıs şüphesiz Ebû Hanîfe'dir. Hatta “hiçbir güçlük yoktur ki Ebû Hanîfe ona bir çıkış yolu bulmasın” sözü meşhur olmuştur.³ Ebû Hanîfe, dolayısıyla Haneefler hîle-i şer'iyye'ye cevaz verdikleri gerekçesiyle şiddetli ithamlara maruz kalmışlardır. Biz bu tebliğimizde bu iddialara yer verdikten sonra bir değerlendirme yoluna gideceğiz.

¹ Bu kitabın farklı müelliflere nisbeti konusundaki tartışmalar için bkz. Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile (Hîle-i Şer'iyye)*, İstanbul 1996 (Birleşik Yay.), s. 28-48.

² Meselâ bkz. *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1971, bkz. index; “Die arabische hijal literatur”, *Der Islam*, XV, Berlin 1926, s. 211-232; “Sprechsaal, zu Islamica”, *Islamica*, VI, Leipzig 1933, s. 260-263; “Zur soziologischen Betrachtung des Islamischen Rechts”, *Der Islam*, XXII, Berlin 1935, s. 207-238; “Fî Târîhi'l-fikhi'l-İslâmî II-III”, *el-Meşrik*, XXXIII/3-4, Beyrut 1935, s. 361-367; 547-546; “Notes sur la sociologie du droit musulman”, *Revue Africaine*, XCVI, Paris 1952, s. 311-329; “al-Hiyal”, *The Encyclopaedia of Islam* (new ed.), III, 511-513; “Riba”, *İslâm Ansiklopedisi* (MEB Yay.), IX, 730-734; “Talâk”, XI, 683-691. Bazı araştırmacılar Schacht'ın hiyele bu kadar ilgi duymasını bilimsel araştırma amacından çok istismara açık bir konu olmasıyla izah etmekte hatta Kur'an-ı Kerîm ve hadislerde Yahûdilerin Allah'ın emir ve yasalarına karşı hileyi âdet haline getirmelerinden dolayı şiddetle tenkit edilmeleri sebebiyle (Meselâ bkz. *el-Bakara* (2), 65-66; *el-A'râf* (7), 163-166; *Buhârî*, “Tefsîr”, VI/6, “Müsâkât”, 71-73, “Enbiya”, 50, “Büyû”, 103,112; *Müslim*, “Müsâkât”, 71-74, *Ebû Dâvûd*, “Büyû”, 64; *Nesâî*, “Fer”, 8-9, “Büyû”, 93; *Tirmizî*, “Büyû”, 60; *İbn Mâce*, “Ticârât”, 11; *Dârimî*, “Eşribe”, 9; *Mâlik b. Enes*, *el-Muvatta'*, “Sıfatü'n-Nebî”, 26; *Ahmed b. Hanbel*, *el-Müsned*, I, 25, 247, 293, 322; II, 117; *İbn Batta*, *el-Hul'* ve *ibtâlû'l-hîle* (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî, *Min Defâ'ini'l-künûz* içinde), Kahire 1349/1931, s. 42) Schacht'ın da bir Yahudi olmasından dolayı gerçek anlamda hilecilerin Yahudiler değil müslümanlar olduğunu göstermek istemesiyle izah etmektedirler [meselâ bkz. Muhammed b. İbrahim, *el-Hiyelü'l-fikhiyye fi'l-mu'âmelâti'l-mâliyye*, Tunus 1983 (ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb), s. 45-5].

³ Lammens, “el-Hiyel ve'l-mehâric”, *el-Meşrik*, XXIX (1931), s. 641.

1. Hiyelle İlgili Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar

Abdullah b. Mübârek'in (ö. 165/781) şöyle söylediği nakledilmektedir: “Kim Ebû Hanîfe'nin Kitâbü'l-Hiyel'ine bakarsa Allahın haram kıldığını helâl, helâl kıldığını da haram kılmıştır.”⁴

“Kimin yanında Ebû Hanîfe'nin Kitâbü'l-Hiyel'i varsa ve onu kullanırsa yahut onunla fetvâ verirse onun haccı bâtıl ve karısı da boş olur.”⁵

Macid Khadduri de bu haberlerin doğruluğundan hareketle şöyle demektedir:

“Ebû Hanîfe'den itibaren pek çok fakîh hiyeli reddetmiş çağdaşı Abdullah b. Mübârek hiyel öğretisinin şeriatı ihlâl ettiğini ve dine ters düştüğünü söyleyerek Ebû Hanîfe'yi mürted ilân etmiştir.”⁶

Abdullah b. Mübârek'ten rivayet edildiğine göre bir kadının kocasını şikâyet etmesi üzerine Ebû Hanîfe ona nikâhın fesholması için “irtidat et.” diye tavsiyede bulunmuştur. Yine Ebû Hanîfe bir erkeğe “*kaynananı şehvetle öp, karının nikâhı düşer.*” şeklinde bir öneride bulunmuştur.⁷

Oryantalistlerden Lammens (ö. 1937) de *hiyel*'i Hanefîlerin uzmanlık alanı olarak takdim etmekte ve bazı misallerin gülünç olduğundan yola çıkarak binbir gece masallarıyla ilinti kurmaktadır.⁸

Hammâd b. Ebû Seleme'nin (ö. 167/784) anlattığına göre İslâm'dan önce cahiliyye döneminde bir adam bastonuyla hacıların eşyalarını çalıyordu. Kendisine bunları sen çaldın denildiğinde “*Hayır ben çalmadım bastonum çaldı.*” diye cevap veriyordu. Hammâd diyor ki: “*Eğer bu adam bu gün yaşamış olsaydı Ebû Hanîfe'nin ashabından olurdu.*”⁹ Bu tür haberleri doğru kabul eden A.S. Tritton dinî fikirlerin ciddîye alınmadığı sonucuna varmaktadır.¹⁰

Meşhur Mâlikî fakîhi, müfessir ve muhaddis Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) de Ebû Hanîfe'nin şer'î esaslara aykırı, haramı helâl kılan bütün hileleri câiz gördüğünü iddia etmektedir.¹¹ İbnü'l-Arabî Ebû Hanîfe'nin hileye verdiği cevazdan(!) hareketle zekâtı kaçırmak üzere bu yola başvuran Kâdî'l-Kudât Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî'yi (ö. 478/1085) örnek olarak zikretmektedir. Varlıklı birisi olan Dâmegânî senenin dolmasına kısa bir süre kala malını oğullarına bağışlamış. Ertesi yıl çocukları da aynı şekilde bu malı babalarına bağışlarlarmış. Böylece zekât vermekten

⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, Beyrut, ts., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, XIII, 426.

⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., XIII, 427.

⁶ Macid Khadduri, İslâm'da Adalet Kavramı (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul 1991, s. 207.

⁷ Zerkeşî, el-Kavâid, TSMK, nr. A.1238, vr.75a.

⁸ Lammens, “a.g.m.”, s. 643.

⁹ Câhîz, Kitâbü'l-Hayevân (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1357-67/1938-47'den ofset Beyrut 1388/1969, III, 18.

¹⁰ Tritton, İslâm Kelâmı (çev. Mehmet Dağ), Ankara 1983, s. 58.

¹¹ İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'ân (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1394/1974, III,1100.

kurtulurlarmış (aş. bkz.). İbnü'l-Arabî bunun büyük bir talihsizlik olduğunu söylemektedir.¹²

Şâfiî mezhebi fukahasından Bedruddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) de Ebû Hanîfe ve Hanefiler hakkında şunları söylemektedir:

“Mübaha ulaşmak için yasaklanmış yollara girmek câiz değildir. Hanefiler mübaha ulaşmak için mahzurlu hilelere başvurmayı câiz görmüşlerdir.”¹³

İmam Buhârî (ö. 256/870) de *el-Câmi'u's-sahîh* adlı meşhur hadis kitabında yer verdiği *hiyel* bölümünde “قال بعض الناس” (insanlardan bazıları dedi ki) şeklinde Ebû Hanîfe'yi hedef alan ibareler kullanmış¹⁴ ve Hanefî mezhebi mensupları bu tabiri, imamlarının lâıyk olduğu makama yakışmayan bir ifade olarak değerlendirmişler, hatta bu konuda eserler de yazmışlar ve konuyu tartışmışlardır.¹⁵

Ebû'l-Hâris es-Sâîğ, Ebû Abdillâh künyeli şahıstan Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının hileler vazettiklerini ve sünnetlerin bir kısmında hileye başvurduklarını haramları çeşitli hilelere giderek helâl saydıkları şeklinde bir söz işittiğini söylemektedir.¹⁶

Sâlih b. Ahmed adlı şahıs da babasının Ebû Hanîfe'nin ashâbı hakkında şöyle dediğini nakletmektedir: “Hanefîlerin yeminlerle ilgili hileler konusunda söylediklerine şaşıyoruz. Hilelerle yeminleri iptal ediyorlar. Halbuki Allah Teâlâ ‘Sapasağlam ettiğiniz yeminleri bozmayın.’¹⁷ buyurmaktadır.”¹⁸

Ebû Âsım en-Nebîl bir ara Ebû Hânîfe'yi Mescid-i Harâm'da etrafındakilere çeşitli konularda fetvâlar verirken gördüğünü ve bu sırada çıkan tartışmadan dolayı Ebû Hânîfe'nin rahatsız olarak polis istediğini naklettikten sonra ona: “*Polis mi istiyorsun, al şu hadisleri oku.*” dediğini ve kendisinin de kalkıp Ebû Hânîfe'nin arkasına geçerek beklediğini, bir müddet sonra onun: “*Hani polis nerede?*” diye sormasına da “*Ben sana Polis mi istiyorsun diye sordum, polis getireyim demedim ki.*” şeklinde cevap verdiğini Ebû Hanîfe'nin de: “*Hayret! Ben şu kadar zamandır insanlar için hile üretiyordum şu çocuk da bana hile yaptı.*” demiştir.¹⁹ Yine İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), Muhammed b. Mesleme'ye (ö. 43/663) Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin Medîne'de benimsenmemesinin sebebi sorulduğunda onun: “*Resûlullah (s.a.v.) 'Medîne'nin her bir köşesinde deccalın bu şehre girmesini*

¹² İbnü'l-Arabî, a.g.e., III, 1100.

¹³ Zerkeşî, el-Kavâ'id, TSMK, nr. A.1238, vr.75a.

¹⁴ Kirmânî, el-Kevâkıbü'd-derârî, Beyrut, ts., Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, XXIV, 75, 76; Aynî, Umdetü'l-Kârî, Beyrut, ts., Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, XXIV,10; Kastallânî, İrşâdü's-sârî, Bulak 1891, X, 104; Keşmîrî, Feyzü'l-Bârî, Kahire 1357/1938, IV, 481; Hacı, el-Fikrî's-sâmî, Medine 1976, I, 263-264.

¹⁵ Bu konuda bkz. Mustafa Baktır, “Buhârî'nin Sahîhindeki 'Kitâbü'l-Hiyel'i' Hakkında Bazı Mülâhazalar”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 10, Erzurum 1991, s. 59-79.

¹⁶ İbn Batta, el-Hul' ve ibtâlü'l-hîle, s. 44.

¹⁷ en-Nahl 16/91.

¹⁸ İbn Batta, a.g.e., 45.

¹⁹ İbnü'l-Cevzî, Ahbâru'z-zurûf, s. 103'ten naklen Hatîb Muhammed Rızâ, Lev le's-senetân, yy., 1985, s. 335-336.

önleyen bir melek vardır' buyurmuştur. O şahsın sözü deccalın sözü gibidir. Bu sebeple onun görüşleri Medîne'ye giremez.” şeklinde cevap verdiğini nakletmektedir.²⁰

İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) de şöyle bir olay naklettikten sonra Hanefî mezhebi imamlarını tenkit eder: Ebû Yûsuf zekât borcunu düşürmek için senenin tamamlanacağı sırada malını karısına hibe eder, sonra da hanımı kendisine bağışlar ve bu şekilde mal bir yıl elde kalmamış. Ebû Hanîfe bunu duyunca: “Evet bu onun fikhî anlayışdır.” diyerek tasdik etmiştir. Sonra Gazzâlî bu sözlerin doğruluğundan yola çıkarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Bu anlayış fikhin dünyevî açıdan çözümüdür. Bunun ahirette zararı her türlü cinayetten daha büyüktür. Bu gibi ilimler zararlı ilimlerdir.”²¹

Muhammed Reşîd Rızâ (ö. 1935) da İslâm dinine hileyi ilk defa Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının soktuğunu, bu konuda ilk kitabı yazarların da onun talebeleri Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ile İmam Muhammed (ö. 189/805) ve mezhebin diğer mensupları olduğunu iddia etmektedir.²²

Bu ve benzeri iddiaları çoğaltmamız mümkündür. Bu kadarının maksada kâfi geleceği düşüncesinden hareketle bu iddiaları bir değerlendirme yoluna gideceğiz.

2. İddiaların Değerlendirilmesi

Hiyel konusunda Ebû Hanîfe'ye yönelik ithamların temelinde kavram kargaşası, mezhep taassubu, Hanefî kaynaklarına ulaşamama, müçtehit imamlar döneminden sonra bu mezhep tâbiîlerinden bazılarının çeşitli hileli yollara başvurmak suretiyle şer'î hükümleri düşürme çabalarının mezhebe mâl edilmesi, Ebû Hanîfe'nin bazı içtihatlarının bağlamından koparılıp sun'î bir ortam oluşturularak hileye alet edilmesi, Ebû Hanîfe'nin hayatının anlatıldığı kitaplarda (menâkıb) onun ince anlayış ve keskin kavrayışına işaret için bulduğu bazı meşrû çözümlerin zikredilmesi ve bununla her türlü hileyi câiz gördüğünün zannedilmesi gibi sebeplerin bulunduğunu söylemek mümkündür. Şimdi bunlar üzerinde duralım.

2.1. Hiyel Konusundaki Kavram Kargaşası

Bir topluluğun veya meslek mensubunun bir kelimeyi sözlük manasından çıkararak başka bir anlamda ittifakla kullanmalarına *ıstılah/kavram* denir. Kelimenin sözlük ve ıstılah anlamları arasında bir bağ bulunabilir veya bulunmaz, eğer varsa bu ıstılah *menkûl* yoksa *mürtecel* olarak adlandırılır.²³ Bilimsel disiplinler içindeki tartışmalarda esas alınması gereken bu kavramlardır. Çünkü ilim kavramlarından oluşur ve o ilim dalının gerçek dili kavramlarıdır ve bu dil konuşma dilinden farklıdır. Zaman zaman bir

²⁰ Aynı yer.

²¹ Gazzâlî, İhyâ'ü ulûmi'd-dîn, Kahire 1332'den ofset Beyrut 1403/1983, I, 18.

²² Muhammed Reşîd Rızâ, er-Ribâ ve'l-mu'âmelât fi'l-İslâm, Beyrut 1406/1986, s. 141.

²³ Cürçânî, et-Ta'rîfât, İstanbul 1327, s. 141, 159; Tehânevî, Keşşâfu ıstılâhâtî'l-funûn, Calcutta 1862, I, 583; II, 1425-27; Butrus el-Bustânî, Dâ'iretü'l-ma'ârif, Beyrut 1876-1900, III, 745.

kelimenin sözlük/günlük dildeki manası ile ıstılah anlamı arasındaki karmaşadan, ya da aynı kelimeye bir bilimsel disiplin içinde oluşmuş farklı ekollerin ayrı anlamlar yüklemesinden doğan problemler yaşanmaktadır. Kanaatimizce *hiyel* bunun tipik örneklerinden birisini oluşturmaktadır. İslâm hukukunun başlangıçta meseleci (kazuistik) bir metotla tedvin edilmiş olması bu karmaşanın sebeplerinden birisi olmalıdır. İşte bunun tabîî bir sonucu olarak literatürde hilenin sınırları belirlenmiş tanımından ziyade mahiyeti, hangi şer'î meselelere ne ölçüde uygulanabileceği veya mevcut/muhtemel uygulamaların dinî hükmü gibi konular üzerinde durulmuştur. Hatta ilk dönemlerde hileye sözlük anlamından fazla bağımsız olmayan bir anlam yüklendiğini, bunun için de kişiyi amacına ulaştıran her türlü vasıtanın hile kavramı içinde telakkî edildiğini söylemek mümkündür. Bunun sonucunda câiz olan ve olmayan hile ayırımı ortaya çıkmıştır. Buna göre dört tasarruf *hiyel* kapsamı içinde ele alınmıştır:

a. Nikâh, alış-veriş ve ruhsatlar gibi meşrû vasıtaları kullanarak meşrû sonuçlara ulaşmak

b. Namaz kılmamak için içki içip namaz vaktinde sarhoş bulunmak gibi gayrimeşrû vasıtalarla gayrimeşrû sonuçlara ulaşmak

c. Başkasının bıçağını çalmak veya gasbetmek suretiyle kendi hayvanını kesmek gibi gayrimeşrû vasıtalarla meşrû sonuçlara ulaşmak

d. Bey'u'l-îne, hülle gibi meşrû vasıtaları kullanarak gayrimeşrû sonuçlara ulaşmak.²⁴

Hiyel konusunda tartışma yapan âlimlerin onun farklı anlamlarından hareket ettiklerini gösteren en önemli şey görüşlerini diğer deliller yanında bir de *icma* ile temellendirmeleridir. *Hiyelin* câiz olduğunu savunanlar bu konu da *icma* olduğunu söylerlerken,²⁵ reddedenler de *hiyelin* câiz olmadığı noktasında *icma* olduğunu savunmaktadırlar. Hatta bu *icmaya* Abdullah b. Mes'ûd'dan (ö. 32/652) fıkıh alan Kûfe âlimlerinin katıldığı nakledilmektedir²⁶ ki bunlar Hanefî imamlarıdır. Bundan şu ortaya çıkmaktadır ki her iki görüşü savunanlar da aynı kelime (*hiyel*) ile farklı şeyleri ifade etmekte ve aynı fikri savunmaktadırlar. Yani Hanefî müçtehitlerin anladığı manada *hiyele* (a kategorisi) karşı çıkan, diğer mezheplerin anladığı manada da (d kategorisi) cevaz veren yoktur. Hem Hanefîlerin hem de diğer mezheplere mensup âlimlerin eserlerindeki *hiyel* bahisleri incelendiğinde bu görülecektir.

²⁴ Bu konuda bkz. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, İstanbul 1335-38, III, 177; Serahsî, *el-Mebsût*, Kahire 1324-31, XXX, 209-210; Kazvînî, *Kitâbü'l-Hiyel* (nşr. Joseph Schacht), Hannover 1924, s. 3; İbn Âşûr, *Makâsîdüş-şer'îati'l-İslâmiyye*, Tunus 1978, s. 112; Köse, a.g.e., s. 101-117; a.mlf., "Hiyel", *DİA*, XVIII, 170-172.

²⁵ Sa'îd b. Ali es-Semerkandî, *Cennetü'l-ahkâm ve cünnetü'l-hisâm*, Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr.1186/3, vr.163b.

²⁶ İbn Teymiyye, *İkâmetü'd-delîl* (el-Fetâva'l-kübrâ III. cilt içinde), Kahire 1385/1965, s. 246-250.

2.2. Yeterince Haneî Kaynağına Ulaşamama

Hiyel konusunda Ebû Hanîfeyi itham edenlerin Haneî imamlarının görüşlerine yer veren sağlam kitaplara ulaşamadıkları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Şâtibî (ö. 790/1388) böyle bir problemin varlığından söz etmektedir.²⁷ Zira bu kitaplarda Haneî imamlarının görüşleri oldukça açık bir şekilde ifade edilmektedir. Meselâ Ebû Hanîfe'ye göre insanlara hile öğreten müftü (el-müftî'l-mâcin) hacredilir. Bu düşüncenin, İslâm âlimlerinin bütün ilahî dinlerin ortak noktasını oluşturduğunu düşündükleri ve vaz edilen bütün hükümlerin de kendilerini muhafazaya matuf bulunduğunu kabul ettikleri zarûrî değerlerden²⁸ *dini koruma* prensibi ile temellendirilmesi meşrû vasıtaları kullanarak gayrimeşrû neticeleri elde etme anlamındaki hiyelin önünün kapanması manasına gelmektedir. Bu ifade tersinden okunduğunda Ebû Hanîfe'ye göre hiyele başvurmak suretiyle şer'î hükümleri düşürmek dinin ifsadıdır.²⁹ Bu konuya örnek olarak da zekâtın hangi hilelerle nasıl düşürüleceğini öğreten müftünün zikredilmesi³⁰ Haneî imamlarının zekâtı düşürmek üzere hileye cevaz verdiği yönündeki iddiaların da³¹ tutarsız olduğunu ortaya koymaktadır. Hatta İmam Gazzâlî'nin Ebû Yûsuf'un hileye başvurmak suretiyle zekât vermediği Ebû Hanîfe'nin de bunu tasvip ettiği yönündeki iddiasının da kaynağa ulaşamamaktan doğan bilgi eksikliği ile ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Ebû Yûsuf *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinde "Allah'a ve ahiret gününe iman etmiş hiçbir kimsenin her ne şekilde ve hangi sebeple olursa olsun hileye başvurarak zekâta mâni olmasının helâl olmadığını" söyledikten sonra Abdullah b. Mes'ûd'un "zekâta mâni olanın Müslüman olmadığı ve zekâtı ödemeyenin (cenaze) namazının kılınmayacağı", Hz. Ebû Bekir'in de "Hz. Peygamber döneminde verdikleri bir hayvan başına (ikâl) bile mâni olurlarsa onlarla savaş yaparım." şeklindeki sert sözlerini nakletmektedir.³² İmam Muhammed (ö. 189/805) de "Hakkı iptale götüren hilelerle Allâhın hükümlerinden kaçmak Mü'minlerin ahlâkından değildir."³³ diyerek bu konudaki tavrını açıkça belirtmektedir.

²⁷ Şâtibî, el-Muvâfakât (nşr. Abdullah Dirâz), Kahire, ts., el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, II, 390-391.

²⁸ bkz. Şâtibî, a.g.e., II, 8 vd.; Karâfî, el-Furûk, Kahire 1347, IV, 33; İbn Âşûr, a.g.e., s. 78 vd.

²⁹ Halvânî, el-Mebsût, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1381, vr. 707a; Burhânuddîn el-Buhârî, Zahîretü'l-Fetâvâ, Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 221, vr. 677b; İbn Mâze, Şerhu Edebi'l-Kâfî (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân), Bağdad 1397-98/1977-78, II, 396; Kâsânî, Bedâ'i'u's-sanâ'i, Kahire 1327-28/1910, VII, 169; Gaznevî, el-Gurretü'l-münîfe fî tahkîki ba'zı mesâ'il-i İmâm Ebî Hanîfe, Kahire 1370/1950, s. 101; Hamevî, Gamzû 'uyûni'l-besâ'ir, Beyrut 1405/1985, I, 281; İbn Âbidîn, Reddû'l-muhtâr, Kahire 1272-1324, V, 93.

³⁰ Haskefî, ed-Dürri'l-muhtâr (İbn Âbidîn, Reddû'l-muhtâr kenarında), Kahire 1272-1324, V, 93.

³¹ Gazzâlî, a.g.e., I, 18; İbn Teymiyye, el-Kavâ'idü'n-nûrâniyye, Beyrut 1399, s. 89; Şâtibî, a.g.e., IV, 202.

³² Ebû Yûsuf, Kitâbü'l-Harâc (nşr. Kusayy Muhibbuddîn el-Hatîb), Kahire 1396, s. 86.

³³ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, Kahire 1348, XXIV, 109.

2.3. Ebû Hanîfe'nin Bazı İçtihatlarının Bağlamından Koparılıp Sun'î Bir Ortam Oluşturularak Hileye Alet Edilmesi:

Tabîî ortamında gelişmiş bazı içtihadî hükümlerin sun'î ortamlarda hileye alet edilmesi ve bunun mezhebe mâl edilmesi bu tür ithamların oluşmasının sebeplerinden birisi olmalıdır. Örnek olarak şunu zikredebiliriz. Ebû Hanîfe'ye göre irtidat eden kadının nikâhı düşer ve ceza olarak da hapsedilir. Bu hâlde ölürse kocası miras alamaz.³⁴ Bir müddet sonra bu görüş kocasından ayrılmak isteyen, ya da kocasını mirastan mahrum bırakmak isteyen kadınlar tarafından kullanılmış ve bu içtihadî hüküm “*Kocasından ayrılmak veya mirastan mahrum bırakmak isteyen kadın irtidat edebilir.*” şekline dönüşmüştür. Amacından saptırılan bu tür içtihadî hükümlerin sonuçları Ebû Hanîfe'ye mâl edilmiş ve bir takım yakıştırmalarla kendisi itham edilmiş olmalıdır. Meselâ bir dönem Semerkant bölgesindeki kadınlar kocalarından ayrılmak için bu yola başvurmuşlar Hanefî fakihleri bu kadınların boş olmadıkları ve kocalarına iade edilmeleri gerektiği,³⁵ bu hâl üzere ölen kadınların kocalarının da kendilerine mirasçı olacakları yönünde fetvâ vermişlerdir.³⁶ Oysa Hanefî mezhebi imamları Ebû Hanîfe, İmâmeyn, Züfer (ö. 158/775) ve Hasan b. Ziyâd'a (204/819) göre *küfrü teklifküfürdür*.³⁷ Yine Hanefîlere göre kalbi imanla dopdolu olduğu halde isteyerek küfür kelimesini söyleyen kâfirdir.³⁸ Hatta küfre düştüğünü bilmese dahi bu böyledir. Çünkü bu konuda bilgisizlik mazeret değildir.³⁹ Hanbelî fukahâsından İbn Teymiyye (ö. 728/1327) de bu gibi durumlarda Ebû Hanîfe'nin mezhebinin son derece katı olduğunu *küfrü tekliğin küfrü gerektirdiği* görüşünü mezhepler içinde en açık bir biçimde ifade edenin Hanefîler olduğuna işaret ettikten sonra şunu ilâve etmektedir: Mezhep delâlet etmese de bazı fâsıklar, Hanefî mezhebine göre kadın irtidat etmek suretiyle maksadına ulaşabilir demişlerse de bu hatalıdır.⁴⁰ Talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) de bu konu da şöyle demektedir: Hanefîlere göre bir kâfir ben Müslüman olmak istiyorum der ve karşısındaki de biraz sabret derse kendisi kâfir olur. Mescid ve mushaf kelimelerini ism-i tasgîr ile *mescitçik*, *mushafçık* şeklinde söyleyen de küfre düşmüştür.⁴¹ Hatta küfrü gerektiren bir kelimeyi söyleyene gülenin bile kâfir olacağı bu mezhepçe kabul edilen bir görüştür.⁴² Daha açık bir hüküm şudur ki Hanefî fıkıh kitaplarında Ebû Hanîfe'nin *insanlara hile öğreten müftü hacredilir* görüşünün örneklerinden birisi olarak irtidadı tavsiye eden müftü zikredil-

³⁴ Serahsî, a.g.e., X, 108; el-Fetâvâ'l-Hindiyye, Bulak 1310, II, 254; 283.

³⁵ Yahya b. Ebî Bekir el-Hanefî, Esîru'l-melâhide, vr. 76a.

³⁶ Ebû Yûsuf, Kitâbü'l-Harâc, s. 182.

³⁷ Yahyâ b. Ebî Bekir el-Hanefî, Esîru'l-melâhide, Bekir Topaloğlu özel ktp., vr. 75b-76a; Semerkandî, Cennetü'l-ahkâm, vr. 233a.

³⁸ el-Fetâvâ'l-Hindiyye, II, 283.

³⁹ Tarablusî, Mu'înü'l-hükkâm, Kahire 1393/1973, s. 165.

⁴⁰ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 171.

⁴¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, i'lâmü'l-muvakkîn, Beyrut, ts. (Dâru'l-Cîl), III, 179.

⁴² Tarablusî, a.g.e., s. 165.

mehtedir.⁴³ Bütün bunlar Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen bu yöndeki görüşlerin isabetsiz olduğunu göstermektedir.

Ebû Hanîfe'nin yukarıda yer verilen karısından şikâyetçi olan birisine kaynanasını şehvetle öpmesi hâlinde nikâhın düşeceğini tavsiye ettiği iddiasının yakıştırma olduğu o kadar açıktır ki bunun kaynağını bile araştırmaya lüzum yoktur. Boşama yetkisi elinde olan koca niçin böyle bir yola başvursun ki! Bu sıhriyettten dolayı ebedî olarak haram olan birisine (kızı gibi) şehvetle dokunmanın karıyı kocasına haram kılacağı⁴⁴ görüşünden uyarlanmış bir iftira olmalıdır.

Ebû Yûsuf'a yakıştırılan zekât vermemek üzere senenin dolmasına az bir zaman kala malını karısına hibe yoluyla hileye başvurduğu ve Ebû Hanîfe'nin de bunu tasvib ettiği şeklindeki iddia da konun tipik örneklerinden birisi olmalıdır. Hatta Hanefî fıkıh kitaplarında bile Ebû Yûsuf'un hile ile zekâtın düşürülmesine cevaz verdiği, İmam Muhammed'in ise karşı çıktığı, tercihe şâyân olanın ise İmam Muhammed'in görüşü olduğu kaydedilmektedir.⁴⁵ Muhtemelen bu iddialara sebebiyet veren ve bağlamından koparılarak hilecilerin tutunmaya çalıştıkları Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'deki şu görüşüdür:

“Bir adamın iki yüz dirhemi olsa, üzerinden bir yıl dolmasına bir gün kala onun bir dirhemini sadaka olarak verse bu mekruh olur mu? Bu şahıs bir dirhemi tasadduk etmiş ve ondan sonra sene tamamlanmıştır. Dolayısıyla bu kişinin elinde zekâtı gerektiren miktarda (nisâb) mal kalmamıştır. O halde ona zekât gerekmez. Hiç kimse bunun mekruh olduğunu veya bunda bir günah bulunduğunu söylememiştir.”⁴⁶

Burada Ebû Yûsuf hile kasdıyla başvuru bir uygulamaya cevaz vermiş değildir. Bu içtihat sonradan hileye alet edilmiştir. Nitekim onun zekâtta hile konusundaki görüşüne az önce yer vermiştik.

4-Müçtehit İmamlar Döneminden Sonra Bu Mezheb Tâbiîlerinden Bazılarının Çeşitli Hileli Yollara Başvurmak Suretiyle Şer'î Hükümleri Düşürme Çabalarının Mezhebe ve İmamlara Mâl Edilmesi :

Hanefî mezhebi mensuplarından bazılarının hileli yollara başvurdıkları kaynaklarda zikredilmektedir. Onların Hanefî mezhebine mensup olmaları bu tür ithamlara zemin hazırlayan uygulamalar olmalıdır. Bu konuda iki örnek zikredeceğiz. Birincisi Kâdîkudât Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî (ö. 478/1085) ile ilgilidir. Dâmegânî çok zengin birisi imiş. Sene başı geldiğinde çocuklarını çağırır ve onlara:

“Yaşım epey ilerledi, kuvvetten düştüm, şu mala mülke de ihtiyacım kalmadı, bu mallar size aittir.” der, mallarını onlara hibe edermiş ve mallar oğullarının evlerine taşınmış. Ertesi sene başı yaklaştığında da çocukları ona şöyle söylerlermiş:

⁴³ İbn Âbidîn, a.g.e., V, 93.

⁴⁴ Mevsilî, el-İhtiyâr, İstanbul 1980, III, 85.

⁴⁵ Serahsî, a.g.e., II, 166-167;XXX, 240; Semerkandî, a.g.e., vr. 167b; Kâsânî, a.g.e., V, 35; 'Âlim b. Alâ, el-Fetâvât-Tatarhâniyye, Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 234-235, I, vr. 103a; Ebussuûd Efendi, el-Fetâvâ, Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 223, vr. 26b.

⁴⁶ Serahsî, a.g.e., XXX, 240.

“Ey Babamız! Biz senin hayrını istiyoruz, sen hayatta bulunduğun müddetçe biz malı ne yapalım. Sen de malın da bizimdir. Al malını!” Sonra malları götürüp onun önüne koyarlar ve yerine yerleştirirlermiş. Zekâtı düşürebilmek için malları bu şekilde aralarında değiştiriyorlarmış.⁴⁷

Hanefî fakîhi Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf el-Malatî (803/1400) faizli bazı muameleleri çeşitli hile-i şer'iyye yollarıyla meşrûlaştırma çabalarını câiz görmüş, mal edinme konusundaki gayreti sebebiyle otuz yıl kadar yaşadığı Halep'te de bizzat kendisi özellikle *bey'u'l-îne* yoluyla büyük servet kazanmıştır.⁴⁸

Bu ve benzeri örnekler sebebiyle tenkit doğrudan mezhebin imamına ya da mezhebe yöneltilmiştir. Günümüz İslâm Hukukçularından M. Mustafa Şelebî de bu noktaya vurgu yapmaktadır.⁴⁹ Nitekim İbn Teymiyye Ehl-i sünnet dışı bazı cereyanlara mensup kişilerin fîrû'da Ebû Hanîfe'nin mezhebine tâbi olduklarını ve hiyeli yaydıklarını söylemektedir. Yine o ve talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye haram olan hilelerden herhangi birisinin imamlara nisbet edilemeyeceğini, bu tür iddiada bulunanların onların usûllerini, hükümlerdeki ölçülerini ve onların İslâm'daki yerlerini bilmedikleri yönünde eleştirilerde bulunmaktadır.⁵⁰ Hanefîlerin eserlerini inceleyen Şâfiî fukahadan İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448) de aynı görüştedir.⁵¹ Bir dönem Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin görüşlerine tutunarak borç münasebetlerinde hile yoluyla faizin mübah sayılıp yaygınlaşması üzerine Hanbelî fukahasından İbn Osman (VII/XII. asır) onların görüşlerine istinaden bu tür yollara cevaz bulunamayacağını göstermek üzere bir risale kaleme almıştır.⁵²

5-Ebû Hanîfe'nin Hayatının Anlatıldığı Kitaplarda (Menâkıb) Onun İnce Anlayış ve Keskin Kavrayışına İşaret İçin Bulduğu Bazı Meşrû Çözümlerin Zikredilmesi ve Bununla Her Türlü Hileyi Câiz Gördüğünün Zannedilmesi:

Ebû Hanîfe'ye şöyle bir mesele getirildi: İki kız kardeşle evlenen iki erkek kardeşten her biri hata sonucu diğerinin nikâhlısı ile zifafa girmiş, mesele sabahleyin ortaya çıktığında bazı âlimlere müracaat etmişler ancak en uygun çözümü Ebû Hanîfe bulmuştur. O zifafa giren eşlerin birbirlerinden memnun olduklarını tespit ettikten sonra erkeklere eski nikâhlılarını birer talâkla boşamalarını ve zifafa girdikleri kadınlarla

⁴⁷ İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'ân, III, 1100.

⁴⁸ İbn Hacer, İnbâ'ü'l-gumr (nşr. Abdullah el-Alevî-Muhammed el-Ensârî), Haydarâbâd 1387-96/1967-76, IV, 348; Sehâvî, ed-Dav'ü'l-lâmi', Kahire 1353-55, X, 336.

⁴⁹ Şelebî, el-Medhal, Beyrut 1403/1983, s. 309-310.

⁵⁰ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 170; İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., III, 178-179.

⁵¹ İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-bârî (nşr. M. Fuâd Abdülbâkî v.dğr.), Kahire 1407/1986-87, XII, 326.

⁵² Abdurrahman b. İbrahim. Osman el-Hanbelî, “er-Red ‘alâ men temesseke bi-mezhebeyi'l-İmâmeyni Ebî Hanîfe ve's-Şâfiî fî istibâhati'r-ribâ bi'l-hiyel”, İslâm Hukuku Araştırmaları (nşr. Saffet Köse), Konya 2003.

nikâhlanmalarını söylemiştir. Ebû Hanîfenin bu cevabı son derece memnuniyet meydana getirmiş, oradakiler onu takdir etmişler ve diğer âlimler susmuştur.⁵³

Bu konuda şu örneği de zikredebiliriz: Ebû Hanîfe Emevî ve Abbâsî yöneticilerinin idaredeki uygulama ve tavırlarına bir tepki olmak üzere kendisine teklif ettikleri görevleri reddetmişti. Bu yüzden şiddetli baskılara maruz kaldığı kaynaklarda anlatılmaktadır. Görevi reddetmek için bazı hilelere başvurduğu da zikredilir. Örnek olarak şunu kaydedelim: Abbâsî halîfesi Mansûr (ö. 158/775) kendisini başkadılık görevine tayin etmek istediğinde Ebû Hanîfe lâîk olmadığını söylemiş Mansûr hiddetlenerek: “*Yalan söylüyorsun, sen bu işe lâîkısın.*” dediğinde Ebû Hanîfe: “*Bu sözünle benim hakkımdaki hükmü kendin vermiş oldun. Bir yalancıyı kadı tayin etmek uygun değildir. Eğer doğru söylüyorsam bu sözümle zaten uygun olmadığımı söyledim*” şeklinde cevap vermiştir.⁵⁴

Ebû Hanîfe’nin ince anlayış, kavrayış ve keskin zekâsına işaret olmak üzere zikredilen bu tür örnekler incelendiğinde hukukun izin verdiği yollardan giderek yasaklanmış sonuçları elde etmek amacıyla başvuru hilelerle ilgisinin olmadığı görülmektedir.

6-Ebû Hanîfe’nin Hiyele Kitabı Yazdığı İddiası ve Abdullah b. Mübârek’ten (ö. 165/781) Geldiği İddia Edilen İthamların Değerlendirilmesi:

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) tarafından nakledilen ve Abdullah b. Mübârek’in söylediği iddia edilen Ebû Hanîfe hakkındaki konu ile ilgili sözlerin şu noktalardan ona yakıştırılmasından başka bir şey olmadığı anlaşılmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî başlangıçta Hanbelî iken daha sonra Şâfiî mezhebine intisab etmiştir.⁵⁵ Bu sebeple gerek Hanbelîler ve gerekse Hanefîler hakkında taassuba dayalı görüşleri olduğu belirtilmektedir. Bu cümleden olarak İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1200) onun Hanbelîlere; Kâtib Çelebi (ö. 1067/1656) de Hanefîlere taassupla yaklaştığını zikretmektedirler.⁵⁶ O dönemlerde mezhepler arası çekişmeler sebebiyle bu, gözden uzak tutulmaması gereken bir tutum olabilir de hadis disiplini alanında önemli bir yere sahip bulunan Hatîb’in en azından rivayetlerde taassuptan uzak durması gerektiği düşünülebilir. Bu sebeple Ebû Hanîfe hakkında eserinde yer alan iddiaların kendisine ait olmadığı ve sonradan ilâve edildiği intibai doğmaktadır. Bunu güçlendirecek bazı durumlar da söz konusu dur. Bunlar üzerinde kısaca durmak gerekirse şunlar söylenebilir. Ebû Hanîfe ile ilgili iddiaların, biyografilerini verirken ağır şekilde tenkit ettiği kimseler tarafından rivayet edilmesi söz konusu haberlerin esere sonradan eklendiği şüphesini uyandırmaktadır. Şüphe uyandıran diğer

⁵³ el-Mehâric fi’l-hiyel (nşr. J. Schacht), Leipzig 1930, s. 48; Hassâf, Kitâbü’l-Hiyel, Kahire 1314, s. 88; Serahsî, a.g.e., XXX, 243-244; Mekki, Menâkıbü Ebî Hanîfe, Beyrut 1401/1981, s. 111-112; Kerderî, Menâkıbü Ebî Hanîfe, Beyrut 1401/1981, s. 191; İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., III, 383-384; el-Fetâvâ’l-Hindiyye, VI, 395.

⁵⁴ bkz. Mekki, Menâkıbü Ebî Hanîfe, s. 428; Kerderî, Menâkıbü Ebî Hanîfe, s. 195. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Köse, İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile (Hile-i Şer’iyye), s. 154 vd.

⁵⁵ Ahmed Rızâ, “Târîhu Bağdâd li’l-Hatîb”, Mecelletü’l-mecma’i’l-’ilmiyyi’l-Arabî bi-Dımaşk, III, 5, Dımaşk 1923, s. 131; Sellheim, “al-Khatib al-Bagdadî”, The Encyclopaedia of Islam (new ed.), IV, 1111.

⁵⁶ İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam (nşr. F. Krenkow), Haydarâbâd 1357-59/1938-40, IV, 194-197, VIII, 268-269; Kâtib Çelebi, Keşfü’z-zunûn (nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul 1360-62/1941-43, II, 1010.

bir husus da Ebû Hanîfe hakkındaki rivayetlerin *Târîhu Bağdâd*'ın bazı nüshalarında altıda bir oranında daha az veya daha çok sayıda bulunmasıdır. Ayrıca Hanefîlerin ağırlıkta olduğu Bağdat'ta *Târîhu Bağdâd*'ın yazılışından, Hatîb aleyhindeki ilk eseri kaleme alan Eyyûbîler'in Dımaşk kolu hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam Şerefeddin İsâ b. el-Melikü'l-Âdil'e (1218-1227) kadar geçen iki yüz yıl boyunca hiç kimsenin Hatîb'e reddiye yazmamış olması da bu açıdan düşündürücüdür.⁵⁷

Bu rivayetlere güveni kaybettiren diğer hususlar da vardır. En önemlisi Abdullah b. Mübârek'ten gelen rivayetler arasındaki kuvvetli çelişkilerdir. Hatîb'in naklettiğine göre Abdullah b. Mübârek şöyle demektedir: “İnsanların en iyi kulluk yapanı olarak Abdülazîz b. Ebî Revvâd'ı (ö. 159/775), en fazla *vera'* sahibi olanını Fudayl b. İyâz (ö. 187/703), en bilginini Süfyân es-Sevrî (ö. 150/767) en fakîhi olarak da Ebû Hanîfe'yi (ö. 150/767) gördüm. Fıkıhta Ebû Hanîfe'nin bir benzerini daha görmedim.”⁵⁸ Yine Hatîb'in naklettiğine göre Şam'da Evzâî'nin (ö. 157/774) Ebû Hanîfe hakkındaki bazı olumsuz sözleri üzerine evine gidip Ebû Hanîfe'nin kitaplarını getirerek Evzâî'ye gösteren ve onun hakkındaki olumsuz kanaati silen Abdullah b. Mübârek'tir.⁵⁹ Hatîb bir başka yerde de bizzat Abdullah b. Mübârek'in fıkhi Ebû Hanîfe'den aldığını söylediğini nakletmekte ve onun hakkında güzel şeyler konuştuğunu haber vermektedir.⁶⁰ Bütün bunlardan sonra da Abdullah b. Mübârek'in “Kim Ebû Hanîfe'nin Kitâbü'l-Hiyel'ine bakarsa Allâh'ın helâl kıldığını haram, haram kıldığını helâl kılar.” şeklinde bir söz söylediğine yer vermektedir.⁶¹

Abdullah b. Mübârek'ten Ebû Hanîfe hakkında hiyelle ilgili nakledilen sözler arasındaki çelişki açıktır. Bir taraftan Ebû Hanîfe'nin hileye başvurarak haram-helâlleri ters yüz ettiğini, diğer taraftan ondan fıkıh okuduğunu; Evzâî'nin Ebû Hanîfe hakkındaki olumsuz kanaatini Abdullah b. Mübârek'in değiştirdiğini, hatta insanların en fakîhi olarak Ebû Hanîfe'yi gördüğünü naklederken daha sonra onunla ilgili oldukça sert ifadelerine yer vermektedir.

Abdullah b. Mübârek, Ebû Hanîfe'nin talebesi ve dostu idi. O fıkıhta ilk olarak Ebû Hanîfe'nin metodunu benimsemiş, fıkıh bablarına göre tasnif ettiği *es-Sünen fi'l-fıkıh* adlı eserinde onun usûlünü esas almıştır. İnsanların en fakîhi diye nitelendirdiği Ebû Hanîfe hakkında övücü sözler söylemiş, şiirler yazmıştır.⁶² Meselâ bir şiirinde ne şarkta ne garpta ne de Kûfe'de fıkhi onun kadar iyi bilen birisinin bulunmadığını söylemekte ve onu aşağı görenleri zayıf delillerle gerçek dışı sözler söyleyen cahiller olarak tavsif etmektedir.⁶³

⁵⁷ Mahmûd et-Tahhân, el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî, Beyrut 1401/1981, s. 105-106, 307-309'dan naklen M. Yaşar Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, DİA, XVI (1997), 455.

⁵⁸ *Târîhu Bağdâd*, XIII, 342-343.

⁵⁹ *Târîhu Bağdâd*, XIII, 338.

⁶⁰ *Târîhu Bağdâd*, XIII, 324, 355, 369-370.

⁶¹ *Târîhu Bağdâd*, XIII, 426.

⁶² Raşit Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, DİA, I, 123.

⁶³ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (nşr. Rıza Tecdüdd), Tahran 1391/1971, s. 255.

Kaynaklarda onun Ebû Hanîfe'ye bağlılığını ifade eden kayıtlar mevcuttur. Meselâ o Horsanlı bir heyetle Ebû Hanîfe'ye gelmiş ve tartışılan bir olaydan sonra Ebû Hanîfe'nin görüşünü çok beğenmiş ve onun elini sıkarak “İşte mezhep budur.” diye takdirlerini ifade etmiştir.⁶⁴

Burada dikkate alınması gereken diğer bir husus da şudur: Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'l-Hiyel*'le ilgili söylediği bu sözler diğer kaynaklarda da mevcuttur. Ancak bu kaynaklarda Ebû Hanîfe kaydı yoktur.⁶⁵ İsaetli olan da bu olmalıdır. Zira sözü edilen kitabın İslâm hukukunun özüne tamamen aykırı hükümler ihtiva ettiği bildirilmektedir. Âlimlerin tenkidine uğrayan en önemli konu da kitapta irtidatla ilgili bir tavsiyenin yer almasıdır. Olay şudur: Ahmed b. Züheyr b. Mervân'ın anlattığına göre bir kadın kocasından *muhâla*'a yoluyla ayrılmak istemiş kocasının da razı olmaması üzerine kadına irtidat yoluyla kocasından ayrılabilceği yönünde bir tavsiyede bulunulmuş kadın da bu yolu tercih etmişti. Bu olayın kendisine anlatılıp *Kitâbü'l-Hiyel*'in gösterilmesi üzerine Abdullah b. Mübârek: “Kim bu kitâbı yazmışsa o kâfirdir. Kim bu kitabı bir yerden diğerine taşırsa o kâfirdir. Kimin yanında bu kitap bulunur ve ona razı olursa o kâfirdir” şeklinde tepki göstermiştir.⁶⁶ Keza bu kitapta Ramazan orucunu tehir, zekât, hacc ve şuf'a hakkını ıskat, faizi helâl kılma, akitleri feshetme, yalan söyleme, yalancı şahitliğini meşrûlaştırmak suretiyle hakları iptale götüren yolları câiz gösterme gibi İslâm'ın ruhuna ters konuları ihtiva etmektedir.⁶⁷ Bu sebeple bu kitabı diğer âlimler de şiddetle tenkit etmektedirler. Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810) bu kitabın üzerine *Kitâbü'l-Fücûr* (günahlar/ısyanlar kitabı) yazılmalıdır derken Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de “Kimin yanında *Kitâbü'l-Hiyel* varsa ve onunla fetvâ verirse, o, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) indirileni inkâr etmiştir” demektedir.⁶⁸ Nadr b. Şümeyl (ö. 203/819) de “*Kitâbü'l-Hiyel*'de 320 veya 330 mesele vardır ki tamamı küfrü gerektirir ve bu hileleri mübah sayan kâfir olur.” demektedir.⁶⁹ Hakkında bu tür bilgiler bulunan bir kitabın sadece Ebû Hanîfe'ye değil mezhep imamlarından hiçbirisine nispet edilmesi uygun değildir. Kaldı ki Abdullah b. Mübârek'in fikirlerinin gerek irtidat gerekse diğer konularda Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle örtüştüğü görülmektedir. Keza kitabı şiddetle tenkit eden Nadr b. Şümeyl de fıkıh konusunda insanları uykudan Ebû Hanîfe'nin uyandırdığını söyleyerek⁷⁰ onu takdir ederken kitabı tenkit etmektedir. Bunlar Ebû Hanîfe'nin isminin bu görüşlere mutaassıp birisi tarafından sonradan ilâve edilmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Zaten onun mevlâsının: “Yâ Ebû Abdırrahman (Abdullah b. Mübârek)! Bu hile kitabını ancak şeytan ortaya

⁶⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, İstanbul 1335-38, I, 119.

⁶⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn* (nşr. Mahmûd İbrahim Zâyed), Haleb 1395-96/ 1975-76, III, 70-71; İbn Teymiyye, a.g.e., s. 168-169; İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., III, 176-177.

⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 428.

⁶⁷ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 170; İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., III, 178.

⁶⁸ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 169; İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., III, 175.

⁶⁹ Tûsî, *el-Mebsût*, Tahran 1351 ş., V, 95; İbn Teymiyye, a.g.e., s. 169; İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., III, 177.

⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 345.

koymuştur.” dediğinde onun “Şeytandan daha şerli birisi vazetmiştir.”⁷¹ şeklindeki tepkisi de bunu göstermektedir.⁷² Oysa o Ebû Hanîfe'yi *insanların en fakîhi* ve *ilmin beyni* olarak tavsif ediyordu.⁷³ Yine İbn Ebû Hâtîm (ö. 327/939), Ukaylî (ö. 323/935), İbn Hibbân (ö. 354/965), İbn Adî (ö. 365/976) ve Ebû Hanîfe'ye şiddetli bir şekilde karşı olan diğer müelliflerin onun hayatını anlatırken böyle bir rivayete yer vermemeleri de bir delil teşkil etmektedir. Eğer bu müellifler bu türden bir bilgi tespit etmiş olsalardı buna mutlaka yer verirdi. Bu da gösteriyor ki bu rivayetlere onun ismi sonradan eklenmiştir.⁷⁴ Abdullah b. Mübârek'in hiyel kitabı ile ilgili görüşlerine Ebû Hanîfe'nin isminin eklenmesinin sebebi de onun Ebû Hanîfe'yi çok iyi tanimasından dolayı daha etkili olacağı kanaati olmalıdır. Ayrıca onun görüşlerini nakleden talebelerinden ve sika râvilerden de sahih bir isnadla böyle bir kitabın rivayet edildiğinin tespit edilmemesi⁷⁵ onun böyle bir kitabının bulunmadığını göstermektedir.

Sonuç

Buraya kadar hiyel konusunda Ebû Hanîfe'ye yöneltilen ithamları ele almaya çaba sarfettik. Başlıkta yer verilen “*itham*” kelimesinin ön yargıyı ifade ettiği fikrinden hareketle bilimsel üslûba ters düştüğü iddia edilebilir. Ancak onun hakkında söylenenler dikkate alındığında bu sözlerin itham boyutunda olduğu görülmektedir. Bizzat hukukçuluk hile ile mücadeleyi gerektiren bir olgudur. İslâm hukukunun dinle ilgisi, bu konuda daha fazla hassasiyeti gerektirmektedir. Bu sebeple sadece Ebû Hanîfe değil bütün mezhep imamı Allahın emirlerini düşürme ve haramlarına yol bulma anlamında hiyele cevaz vermemişlerdir. Onların çabası insanların düştükleri darlıklarda meşrû çıkış yollarını göstermekten ibarettir.

H. Yunus APAYDIN
EÜ İlahiyat Fakültesi

Biz de Saffet Köse'ye zengin örneklerle süslediği ve Ebû Hanîfe'yi kurtarmaya çalıştığı tebliğinden dolayı teşekkür ediyoruz. Gerçekten kurtarıp kurtarmadığını tahlil etmek üzere de sayın Hamdi Döndüren hocamıza Müzakere için söz veriyoruz.

⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 427.

⁷² Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb*, Beyrut 1401/1981, s. 177.

⁷³ Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1366/1947, s. 417-418.

⁷⁴ Kevserî, a.g.e., s. 177-178.

⁷⁵ Kevserî, a.g.e., s. 77.

Müzakere

Hamdi DÖNDÜREN
UÜ İlähiyat Fakültesi

I- Hîle-i Şe'yye Terimi ve Kapsamı

Hîle sözlükte çözüm, çare ve beceriklilik demektir. Çıkış yolu anlamına gelen mahrec ve çoğulu mehâric de hîlenin eş anlamlısı olarak kullanılır. Bir fıkıh terimi olarak şöyle tanımlanır: Amel ve tasarrufları şekil ve dış görünüş bakımından fıkha uygun düşürmek, İslâm'da yasak olan bazı fiil ve işlemleri dış görünüş bakımından meşrû olarak yapabilmek için bulunan yollar, çareler, çıkış noktaları demektir. Karşılaşılan güçlüğü çözmek için başvurulmuş muâmeleyle “muâmele-i şer’iyye”, bu işlem sonucu kazanç elde edilmişse buna da “rıbh-ı şer’î” denir.

Hîle prensibi ilk Hanefî müçtehitlerince İslâm hukukunu yürüten hayatla uyumlu hâle getirmek, haramların zarûret yoluyla mübah sayılmasını azaltmak, insanların apaçık şer’î hükümleri çiğnemesini önlemek gibi güzel amaçlar için kullanılmış ve daha çok yemin, talâk gibi konularda kullanılmıştır. Ancak bu kâide zamanla çığırından çıkmış “kanuna karşı hile yapmak” şekline dönüşmüştür.

İmam Muhammed muâmele-i şer’iyyeye “ıyne” adını vermiştir. Bu konuda “ıyne satışı” bir çeşit sembol işlem olmuştur. Aşağıda bu işlem hakkında bilgi vereceğiz.

II- Hîle-i Şer’iyye ile İlgili Kaynaklar

Günümüze ulaşan hîle ve mehâric kitapları daha çok Hanefî ve Şâfiîlere aittir.

İmam Muhammed’in (ö. 189/805) *el-Hiyel ve’l-mehâric*’ini, el-Hâkim eş-Şehîd özetlemiş, Serahsî de bunu şerhetmiştir. *el-Hiyel*’in iki ayrı rivayeti Schacht tarafından “el-Mehâric fî’l-hiyel” adıyla neşredilmiştir.(Leipzig 1930).

Hassâf, Alî İbn Muhammed en-Nehaî ve Sail İbn Alî es-Semerkindî gibi fakîhlerin de bağımsız “el-Hiyel” kitapları vardır. Diğer bir takım fıkıh ve fetvâ kitapları içinde de hiyel için fasıllar açılmıştır.

Şâfiîlerden Gazzâlî ve İbn Ziyâd gibi âlimler hiyele cephe almışlarsa da İbn Hacer *Fetâvâ*’sında bunlara karşı çıkmış ve uygulamayı hiyelin lehine çevirmiştir.

Hîle-i şer’iyye usûlüne en büyük tepki İbn Teymiye (ö. 728/1327) ile öğrencisi İbnü’l-Kayyim (ö. 751/1350)’den gelmiştir. İbn Teymiye’nin *Kıyâmü’l-delîl alâ dutlânî’t-tahlîl*, İbnü’l-Kayyim’in *İlâmü’l-muvakkı’în* ve *İğâsetü’l-lehfân* adlı eserlerinde bu konu geniş olarak tartışılmış, “gaye ve çare mübah ise hîle mübah, değilse hîle haramdır” sonucuna ulaşmışlardır.¹

¹ İbn Teymiye, *Mecmû’u’l-Fetâvâ*, XXIX, 446; İbn Kayyim, *İlâmü’l-Muvakkı’în*, Mısır 1955, III, 107-417, *İğâsetü’l-Lehfân*, Mısır 131, s. 183-285; A: Emin, *Duha’l-İslâm*, II, 190 vd.

III- Kur'ân'da Hîle-î Şer'iyye'nin Kınanması

A) Yahudilerin Cumartesi Balık Avı Yasağını Çiğnemek İçin Bulduğu Yöntem:

Yüce Allah Yahudilere cumartesi günü bazı yasaklar getirmişti. Bunlardan birisi de balık avlama yasağıdır. Kur'ân'da şöyle buyrulur: “Onlara deniz kıyısındaki kentin durumunu sor. Hani onlar cumartesi yasaklarını çiğniyorlardı. Cumartesi günleri balıklar kendilerine sürüyle geliyor, başka günlerde gelmiyordu! İşte biz, yoldan çıkmaları nedeniyle onları böylece sınıyorduk.”²

Yahudiler bu yasağı aşabilmek için daha önceden balık ağlarını kuruyor, balıklar cumartesi günü ağlara takılıyor, fakat pazar günü ağlar toplanıyordu. Bu “Allah'ın bir yasağına karşı uygulanan bir hîle”den ibaretti.³

B) Yahudilerin Hayvansal Yağları Eritip Yemesi

Yahudilere hayvanların iç yağları yasaklanmıştı. Kur'ân'da şöyle buyrulur: “Biz Yahudilere bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık.⁴ Yine onlara sığır ve koyunun sırt, bağırsak ve kemik yağlarının dışında, iç yağlarını da haram kıldık. Aşırı gitmeleri yüzünden, onları bu şekilde cezalandırdık. Biz elbette doğru söyleyenleriz.”⁵

Haram kapsamına sığır ve koyun dışında diğer tek veya çift tırnaklı hayvanların hepsi girer. Burada sığır ve koyunun yasaklanan iç yağları; gömlek yağı denilen don yağı ile böbreklerin taşıdığı yağlardır. Yahudiler bir zamanlar bıldırcın etleriyle beslenmişlerdi. Sonra peygamberleri öldürme, faiz alma, hak yolundan engelleme, haram yeme, helâl haram, haramı helâl sayma gibi saldırganlıklarından dolayı, sonradan kendileri bir çok temiz rızıklardan mahrum edildiler.⁶

Yahudiler yasaklanan bu hayvansal iç yağları eriterek, şeklini değiştirmişler ve satarak parasını yemişlerdi. Nitekim Hz. Ömer döneminde Serme, gümrük kapısında Yahudi tacirlerden öşür (%10 gümrük vergisi) olarak şarap almış ve bunu sirkeye çevirip satmıştı. Durumu haber alan Ömer (r.a) şöyle demiştir: “Allah Semre'nin müstahakkını versin! O, Allah Resûlü'nün şöyle buyurduğunu bilmiyor mu? “Allah Yahudilere lânet etmiştir. Çünkü onlara hayvanların iç yağları yasaklandığı hâlde, ona güzel bir şekil verip sattılar ve parasını yediler!” Hz. Ömer bu olayda şarabın sirkeye çevrilip satılmasını, iç yağına kıyas yapmıştır.⁷ Her ikisinde de yasak, satışı ve parasının yenmesini kapsayan bir yasaktır. Bu yasağı aşmak için yapılan işlem de bir hîle-i şer'iyyedir.

² el-A'râf 7/163.

³ Kurtubî, Câmi', II, 440,VII, 306.

⁴ İbn Abbâs'a göre, kastedilen deve ve deve kuşudur. (Buhârî, Tefsir, 6/6). krş. Ahd-i Atîk, Levililer, III, 3, 17; Tesniye, XIV, 7, 15 vd.

⁵ el-En'âm 6/146.

⁶ bkz. en-Nisâ 4/ 160.

⁷ Zekiyüddîn Şa'ban, Usûlü'l-fıkh, (çev. İ. Kafi Dönmez), TDV, Ankara 1990, s. 117.

C) Hz. Eyyûb'un Bir Demet Sapla Vurarak Yeminini Yerine Getirmesi

Eyyûb'un (a.s) uzun bir hastalıkla sırandığı sırada, bir hatası dolayısıyla, iyileşince eşine yüz değnek vuracağına yemin etmişti. Kendisine bir demet sapla vurunca yemininin yerine geleceği ruhsatı verilmiştir. Bu uygulama şer'î ceza ve yeminlerde, "Eyyûb ruhsatı" adıyla bakî kalmıştır.⁸

Kur'an-ı Kerîm'de bu yemin olayından şöyle söz edilir: "(Biz Eyyûb'a); eline bir demet sap al da onunla vur ve yeminini bozma." (dedik) Doğrusu biz onu sabırlı bulduk. O, ne güzel kuldur! Çünkü o, sürekli olarak (Allah'a) yönelirdi."⁹

Kitâb-ı Mukaddes'te, eşinin Eyyûb'u "Allah'a sövmeye ve ölmeye teşvik ettiği" nden söz edilir.¹⁰

IV- Hîle-i Şer'iyye Örnekleri ve Analizi

A) Fâtıma Binti Kays'la İlgili Değerlendirme

Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve Dârimî'de nakledilen Fâtıma binti Kays'ın boşanması ve iddet süresinde süknâ ve nafaka hakkı ile ilgili rivayetlerin bütünü incelendiğinde şu sonuçlara ulaşmak mümkündür.

a) Fâtıma binti Kays'ı (ö. 54/674), eşi Ebû Amr b. Hafs el-Mugîre üç talâkla (elbetteten) boşamıştır.¹¹

b) Fâtıma'nın kocası, Ebû Amr, Hz. Ali ile birlikte Yemen'e gitmiş ve eşini gıyabında boşayarak, boşama haberini Hâris b. Hişam ve Ayyaş b. Rabîa aracılığıyla ulaştırmış ve kendilerine ayrıca Fâtıma için bir miktar da arpa ve para vermiştir.¹²

c) Fâtıma, yetersiz olan bu nafakayı kabul etmemiş ve Ebû Hafs'ın ailesinden nafaka ve süknâ hakkı istemiş, fakat onlar bunu vermek istememişlerdi. Fâtıma bunun üzerine Hz. Peygamber'e gelerek durumu anlatmış ve haklarını sormuştur. Bunun üzerine, Hz. Peygamber, ona; "Senin için nafaka ve süknâ yoktur." (Müslim, Talâk, 36, 37, II, 1114) demiştir. Nesâî'nin Şa'bî'den nakli şöyledir: "Nafaka ve süknâ, kadın için, ancak kocasının kendisini dönme (ric'î) hakkı olacak şekilde boşadığı zaman vardır." Şa'bî'den, Ebû Seleme'nin nakli ise şöyledir: "Üç talâkla boşanan kadın için süknâ ve nafaka hakkı yoktur."¹³

d) Fâtıma, çeşitli zamanlarda farklı sözcüklerle naklettiği hadislerde, ortak olan "Senin için süknâ ve nafaka yoktur" hükmünün, hâmile olmaksızın, üç talâkla boşanan bütün kadınları kapsadığı kanaatindedir. Nitekim, Hz. Peygamber'den sonraki dönemde, Medine emîri olan Mervân'ın, Kabîsa b. Züeyb'i göndererek, bu hadisi başka hiç kimseden işitmedikleri için, güvenilirliğini araştıracaklarını söylemesi üzerine, Fâtıma binti Kays

⁸ bkz. Elmalılı, Sâd, 38/44. âyet tefsiri. Ayrıca bkz. Enbiyâ, 21/83, 84.

⁹ Sâd, 38/44.

¹⁰ bkz. Eyyûb, II, 9.

¹¹ Müslim, Talâk, 36, 41, II, 1114, 1117.

¹² Müslim, Talâk, 36, 41, II, 1114, 1117.

¹³ Nesâî, Talâk, 7, VI, 144; Müslim, Talâk, 44, II, 1118.

şöyle demiştir: “Benimle sizin aranızda Kur’ân vardır. Talâk sûresi 1. âyette zikredilen nafaka ve süknâ hakkı, ric’î talakla boşanan kadınla sınırlıdır. Çünkü, hangi kadın için üç talâkla boşandıktan sonra, yeni bir durum söz konusu olabilir? Bu yüzden siz nasıl oluyor da; “Süknâ hakkı vererek kadını eve hapsediyorsunuz, fakat hâmile olmadığı zaman ona nafaka yoktur.” diyorsunuz?¹⁴

Buna göre, Fâtıma’nın, Kur’ân ve sünnete bütüncül bir yaklaşımla, böyle bir kanaate vardığı anlaşılmaktadır.

e) Hz. Aişe ve Hz. Ömer gibi hükümle ilgili nasslara fıkıh açısından yaklaşan ve ona göre değerlendiren bilginler aynı rivayetlerden farklı sonuca ulaşmışlardır.

Hz. Aişe, Fâtıma’nın evinin ıssız bir yerde ve kentin kenarında olduğu için, bu uygulamanın sadece ona özel olduğunu söylemiş ve üç talâkla boşanan kadına normal durumlarda süknâ ve nafaka hakkını gerekli görmüştür. Bu hadisin nakli konusunda da, “Fâtıma için, bu hadisi nakletmesinde bir hayır yoktur”, demiştir. (Müslim, Talâk, 52-55, II, 1120, 1121; Ebû Dâvûd, Talâk, 38-40, II, 718).

Hz. Ömer ise, Fâtıma hadisini işitince şöyle demiştir: “Biz, ezberlediğini veya unuttuğunu bilmediğimiz bir kadının sözünden dolayı, Allah’ın kitabını ve Nebîmizin sünnetini terk edemeyiz. Onun (iddet sonuna kadar), süknâ ve nafaka hakkı vardır. Hz. Ömer bundan sonra Talâk sûresinin 1. âyetini okumuştur. (Müslim, Talâk, 46, II, 1118, 1119).

Mugîre, İbrahim en-Nehaî’ye (ö. 96 H.), Fâtıma’nın “Üç talâkla boşanan kadın için süknâ ve nafaka yoktur.” hadisini zikredince, İbrahim, Hz. Ömer’in yukarıdaki sözünü nakletmiş ve Ömer’in böyle bir kadın için süknâ ve nafakaya hükmettiğini söylemiştir. (Tirmizî, Talâk, 5, III, 484. Tirmizî, bu hadis için hasen- sahih demiştir)

Buna göre, Hz. Ömer’e ve onun Irak yöresine ilim için gönderdiği Abdullah İbn Mes’ûd’a ait bu görüşü, Süfyân ve Kûfe ekolü esas almıştır.

Şâfiî ve Mâlik b. Enes ile Leys b. Sa’d ise, böyle bir kadın için “süknâ hakkı var, nafaka hakkı yok” demişlerdir.

İmam Şâfiî, süknâ hakkı konusunda, Talâk sûresi 1. âyetteki deki “... Onları (boşanan kadınları) evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar. Ancak apaçık bir kötülük işlemeleri durumu bunun dışındadır.” âyetine dayanmıştır. Nafaka konusunda ise, Fâtıma kıssasındaki “kadın için nafaka yoktur” ifadesini delil almıştır. (Tirmizî, Talâk, 5, III, 485).

Diğer yandan, Fâtıma binti Kays’ın biyografisi incelendiğinde, kendisinin ilk muhacirlerden olduğu, ailesi Mekke’de kaldığı için, boşanma sonucunda, Medine’de en yakın hısımları amcazadesi Abdullah İbn Ümmi Mektûm’dan başka kimsesinin bulunmadığı görülür. (Selman Başaran, “Fâtıma binti Kays”, *DİA*) Durum böyle olunca, Hz. Peygamber’in devlet başkanı sıfatıyla, onun durumu ile ilgilendiği ve kamu adına önlem aldığı söylenebilir.

¹⁴ Müslim, Talâk, 41, II, 1117.

B) İki Kız Kardeşin İki Erkek Kardeşle Evlenmesinde Yapılan Yanlışlığın Ebû Hanîfe Tarafından Düzeltilmesi

Bu kız kardeşler yanlışlıkla değişik erkeklerle zifafa girmişler ve problemin çözümü için Ebû Hanîfe'ye başvurulmuştu. Orada hazır bulunan tâbîî fakihlerinden Süfyan es-Sevrî, Hz. Alî'nin benzer bir olayda eşleri boşattığını, kadınlar iddetini tamamladıktan sonra daha önceki eşleri ile yeniden nikâh akdetmelerine fetvâ verdiğini söylemiştir.

Ebû Hanîfe bunları dinlerken başını elleri arasına almış düşünüyor ve çözüm arıyordu. Yanlışlıkla zifafa giren eşleri dinledikten sonra, zifafa girdikleri erkeklerle de evliliklerini sürdürebileceklerini anlamış ve nikâhlı kocaların bir talâkla eşlerini boşamasını istemiştir. Bundan sonra zifafa girdiği erkeklerle evlenmesinde iddete gerek olmadığını düşünerek, eşleri birbiriyle nikâhlanmıştır.¹⁵

Bu olayda nikâhlı eşlerin, boşanıp iddetten sonra yeniden evlenmesi durumunda, özellikle kardeşler arasında aynı evde veya sıla-i rahîm gereği sürekli birbirinin yakınında olması gerektiği için, aile içinde ömür boyu sürebilecek kötü bir anıya kapı açılmış olacaktı.

Ebû Hanîfe'nin bu konuyu çözümlerken kendi kişisel düşüncesiyle çare bulmaktan çok şu âyetlere dayandığında şüphe yoktur:

“Ey iman edenler! Mü'min kadınları nikâhlayıp, sonra ilişkide bulunmadan boşadığınızda, sizin onlar üzerinde sayacağınız bir iddet yoktur. Bu takdirde onları malca yararlandırın ve kendilerini güzel bir şekilde serbest bırakın.”¹⁶

“Kendileriyle birleşmediğiniz veya kendilerine bir mehir belirlemediğiniz kadınları boşarsanız size bir günah yoktur. Bu durumda onlara, zengin olan kendi gücüne göre, yoksul olan da kendi gücüne göre olmak üzere, uygun bir teselli hediyesi (mut'a) veriniz. Bu, iyilikte bulunanların üzerine bir borçtur.”¹⁷

“Eğer onları cinsel birleşmeden önce boşamışsanız ve mehir miktarını da belirlemiş bulursanız, belirlediğiniz bu mehrin yarısı onlarındır. Ancak kadınların haklarından vazgeçmesi veya nikâh düğümü elinde bulunan kimsenin bağış yapması durumu bunun dışındadır. Siz erkeklerin bağışlaması takvaya daha yakındır. Aranızdaki karşılıksız iyiliği unutmayın. Şüphesiz ki, Allah yaptıklarınızı çok iyi görür.”¹⁸

Olayın analizi: Burada kendi nikâhlı eşleri ile zifafa girmeyen bu bayanlar, nikâhlı kocaları bakımından bâkire hükmündedir. Olayda nikâh şüphesi, ya da birbirlerini, kendi nikâhlısı sanma yüzünden, zifafa girenlere bir ceza gerekmez. Asıl kocaları ile bir araya gelmedikleri için, yukarıdaki Bakara 33/49. âyete göre bir iddet gerekmez. Nikâhlı

¹⁵ Serahsî, Mebsût, XXX, 243-244; J. Schacht, el-Mehâric fî'l-Hiyel, Leipzig 1930, s. 48; Hassâf, Kitâbü'l-Hiyel, Kahire 1314, s. 88; Mekkî, Menâkıbu Ebî Hanîfe, Beyrut 1401/1981, s. 111, 112; İbn Kayyim el-Cevziyye, İ'lâmü'l-Muvakkîn, Beyrut, ts., III, 179; el-Fetâvâ'l-Hindiyye, VI, 395.

¹⁶ el-Ahzâb 33/49.

¹⁷ el-Bakara 2/236,

¹⁸ el-Bakara 2/238.

kocalarından boşanınca, serbest kalsalardı, cinsel birleşmeden dolayı, hâmile olup olmadıklarını anlamak için bir hayız sürecince iddet beklemeleri gerekir ve bundan sonra başka bir erkekle evlenmeleri câiz olurdu.

C) İyne Satışı

İyne satışı, ödünç para isteyen kimseye bir malını veresiye olarak satmak, aynı malı peşin bedel ödeyerek geri almaktır. Böyle bir sanal satış için Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu nakledilir: Abdullah b. Ömer (ö. 73/ 692)'in naklettiği bir hadiste Allah'ın elçisi şöyle buyurmuştur: “İnsanlar Allah yolunda cihadı terk ederek, altın ve gümüş konusunda cimri davranır, iyne yoluyla alış verişe dalar ve sığırların kuyruğuna yapışırsa, Allah onlara bir bela indirir ve yeniden dinlerine dönmedikçe, bunu kendilerinden kaldırmaz.”¹⁹

Sahabe dönemine ait bir iyne satışı uygulama örneği: Ebû'l-Âliye, Hz. Âişe'den şöyle nakleder: “Zeyd b. Erkam'ın (ö. 66/689) ümmü veledi olan bir kadın ona dedi ki, Ey mü'minlerin annesi! Zeyd'e veresiye olarak 800 dirheme bir köle sattım. Sonra da bu köleyi ondan 600 dirheme peşin parayla satın aldım.” Hz. Âişe şu cevabı verdi: “Ne kötü bir satış ve ne kötü bir alış yapmışsın! Zeyd'e şunu bildir ki, eğer tevbe etmezse Allah'ın Resûlü ile yaptığı cihadın sevabını kaybetmiş olur.” Kadın dedi ki; “Satışı bozup, 600 dirhemi geri alsam olmaz mı?”. “Elbette olur” dedi ve “Kime Rabb'inden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse, önceden verdiği kendisininindir.”²⁰ âyetini okudu.”²¹

Paraya ihtiyacı olan bir kimse, bu ihtiyacı için bazı kişilere gidip vadeli mal almakta, bu malı aynı kişiye mal yerinden kalkmadan peşin satış yaparak nakit ihtiyacını karşılamaktadır. Bunun hükmü nedir?

Sözü edilen muamele İslâm fıkhrında “ıyne satışı” adını alır. İyne satışı, faizi alış veriş içinde gizlemeye elverişli bulunduğu için çoğunluk fakîhlerce câiz görülmemiştir.

Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'ye göre, alıcı bu malı alış fiyatından daha yüksek bir bedelle satıcıya geri verir veya mal üçüncü kişiye satıldıktan sonra onun tarafından önceki satıcıya intikal ederse satış câiz olur.

Ebû Yûsuf (ö. 182/798) iyne satışı için şöyle demiştir: “İyne satışı câizdir ve sevabı vardır. Çünkü dara düşene ödünç para vermeyi ve haramdan kaçınmayı sağlamaktadır.”²²

¹⁹ A. İbn Hanbel, II, 28; eş-Şevkânî, Neyl, V, 206.

²⁰ el-Bakara 2/275.

²¹ İbn Hanbel, IV, 180; Kâsânî, Bedâi', V, 198, 199; Zühaylî, el-Fıkhul-İslâmî ve edilletüh, Dımaşk 1404/1984, IV, 469.

²² Kâdhân, II, 244, 245.

İmam Muhammed (ö. 189/805), Şâfiî (ö. 204/819) ve Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 270/883)'ye göre böyle bir satış kerâhetle birlikte geçerli olur.²³ İmam Muhammed bu konuda şöyle demiştir: “İyne satışını faizciler uydurmuştur. Bu akde kalben razı olamamaktayım.”²⁴

Ö. Nasuhi Bilmen iyne yoluyla verilecek ödünç para için şöyle demiştir: Ebû Yûsuf'a göre muâmele-i şer'iyye bulununca ribâ kalkar ve kâr câiz olur. Bu bir şer'î kurtuluş yoludur. Çünkü yetimin veya vakfın malını velî veya mütevellî bir kimseye kârsız (rıbhsız) olarak veremez, faiz alması ise câiz değildir. O halde meşrû bir alım-satım akdi aracılığı ile bunların menfaatleri sağlanmış olur. Artık bu muameleyi gayrimeşrû bir hîle olarak kabul etmek doğru değildir.”²⁵

Ancak Bilmen, diğer borçlar konusunda farklı sonuca ulaşır ve şöyle der: “Ödünç para alanın üzerine, muâmele-i şer'iyye ile bir kâr (rıbh) yüklemek sahih ise de fakîhlerin büyük çoğunluğuna göre kerâhetten hâlî değildir. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*'de şöyle der: ‘Böyle bir işlemde kerâhet yoktur. Şu kadar var ki bu, tercihe şayan değildir. Çünkü bunda, karz-ı hasen sûretinde yapılacak bir iyilikten yüz çevirme vardır.’”²⁶

Hanefîlerde genel olarak muâmele-i şer'iyye faiz sayılmayarak câiz görülmüştür, dolayısıyla uygulama bu şekilde olmuş, fetvâlar ile hükümler bu yolda verilegelmiştir. Osmanlı sultanları hâkim ve müftîlerin, Hanefî mezhebinde sahih görülen görüşlerle hüküm ve fetvâ vermelerini emretmiştir.²⁷ Bunun üzerine Belh fakîhleri; “Zamanımızda iyne usûlüne göre yapılan alışveriş, çarşılarımızda yapılmakta olan alış verişlerden hayırlıdır.” demişlerdir.²⁸

İstenen ödünçün miktarı büyük olur ve ticarî yatırım amacıyla da istenmiş bulunursa, iyne satışından başka yöntemler de geliştirilmiştir. Daha çok alacağın güvence altına alınmasını sağlayan ve alacaklının haklarını koruyan bu yöntemlerin başında “bey' bi'l-vefâ ve bey' bi'l-istiğlâl” gelir. Daha uzun süreli ve kalıcı finansman sağlama için de ortaklık esası getirilmiştir.

Sonuç olarak bir kimsenin veresiye olarak, pahalı aldığı bir malı, peşin ucuz parayla satması uzun vadede büyük sermaye açığı meydana getirir ve iflas etmesine yol açabilir. Bu yüzden zarurî durumlar dışında mü'min bu gizlenmiş faizcilik yoluna başvurmamalıdır.

D) Bey' bi'l-Vefâ ve Bey' bi'l-İstiğlâl

Buna “mükiyeti muhafaza kaydıyla (vefa yoluyla) satış” adı verilebilir. Bir malı satış bedeli geri ödendiğinde iâde etmek üzere, bir kimseye belli bir bedel karşılığında satma işlemine “bey' bi'l-vefâ” denir.

²³ İbnü'l-Hümâm, a.g.e, V, 207, 208; İbn Âbidîn, a.g.e, IV, 244; Şâfiî, el-Ümm, III, 68; İbn Hazm, el-Muhallâ, Mısır 1389, IX, 687, 688.

²⁴ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, V, 207, 208; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, IV, 244.

²⁵ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul 1969, V, 47, 48.

²⁶ Bilmen, a.g.e., VI, 100, 101.

²⁷ Ali Haydar, *Duraru'l-hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, İstanbul 1330, IV, 696-700.

²⁸ Hamdi Döndüren, “Hîle-i Şer'iyye”, Şamil İslâm Ansiklopedisi.

Bu muamele faizden kaçınmak ve borcu sağlam bir teminata bağlamak amacıyla örfeşen bir satış şeklidir. Esnaf ve tüccarın kendi çevresinden “karz-ı hasen” olarak bulamayacağı ölçüde büyük, fakat geçici bir finansman ihtiyacına cevap verebilecek bir yöntemdir. Bey’ bi’l-vefâ türü satışın ortaya çıkışı konusunda, Belh fakihlerinden Şeyh Bedruddin Mahmud (ö. 823/ 1420) şöyle demektedir: “Günümüzde ribadan korunmak için bey’ bi’l-vefa şeklindeki satış örf haline gelmiştir. Bu, gerçekte bir rehin muamelesi olup, alıcı mala mâlik olamaz ve mâlikin izni olmadıkça da gelirinden yararlanamaz.”²⁹

İslâm bilginlerinin çoğunluğu vefâ yoluyla satışı bir rehin (ipotekli mal) niteliğinde saymışlar ve mal sahibinin izni bulununca alıcının ipotek süresince malın gelirinden yararlanmasının câiz olduğunu söylemişlerdir. Ancak satış bedeli, belirlenen tarihte geri verilmezse, malın mülkiyeti kendiliğinden alıcıya geçmektedir. Normal rehin ve ipotekte ise, hâkim aracılığı ile ipotekli mal satıldıktan sonra alacağın bu bedelden karşılanması yoluna gidildiği bilinmektedir. Doğrudan rehin veya ipotek işleminde, alacağın gecikmesi veya bedelin alacağa yeterli olmaması gibi riskler her zaman söz konusu olabilir. Vefâlı satışta ise, borç ödenmediği takdirde, satım konusu malın mülkiyeti kendiliğinden alacaklıya geçtiği için, alacaklı bu malı, işin başında alacağının bir bedeli olarak kabul etmiş sayılır.

Belli bir süre için vefâ yoluyla satışta, alıcı elinde ipotekli olarak bulunan malı, mâlikine geri verir ve satıcı kendi mülkünde “kiracı” sıfatıyla oturursa, böyle bir satışa “bey’ bi’l-istiğlâl (gelirini alma karşılığında satış)” denir. Ticaret hayatında ödünç para ihtiyacı nedeniyle bu çeşit teminatlı geçici satış da câiz görülmüştür. Burada mal sahibi, gerçekte alıcı lehine ipotekli sayılan, kendisine ait malda kiracı sıfatıyla oturmakta ve kira bedeli ödemektedir. Osmanlı Devleti döneminde böyle bir muameleye “muamele-i şer’iyye (şerîata uygun muâmele)”, anaparadan fazla olarak alınan meblağa ise “ribh-i şer’î (şerîata uygun kâr)” denilmiştir. Bu gibi güçlendirilmiş ipotek yöntemiyle para vakıfları da tüccara finansman kullandırmıştır. Hanefî ve Şâfiîler “muâmele-i şer’iyye”ye cevaz verirken, Mâlikî ve Hanbelîler buna karşı çıkmışlardır.³⁰

Temelde hileli ve üstü kapalı fâiz niteliğinde olan bu tür kârların, kimi sonraki fakihlerce- şeklen kitabına uydurularak- câiz görülmesi, açıkça faiz alıp yemeyi ve bu haram duvarının yıkılmasını önlemek için olmalıdır. Bu yüzden esnaf ve tüccarın böyle bir finansman kaynağına yalnız zarûret durumlarında başvurmaları söz konusu olabilir.

V- Günümüzde Muvazaalı Akitler

Bir sözleşmeyi yaparken tarafların gerçek iradesi ile beyanları arasında uyumsuzluk bulunursa bu gibi akitlere “muvazaalı akit” denir. Günümüz beşerî hukukunda böyle bir akitten söz edebilmek için şu özelliklerin bulunması gerekir:

²⁹ Ali Efendi, Fetâvâ, İstanbul 1311 h., ? 300; bkz.Mecelle, md. 398.

³⁰ bkz. İbn Rüşd, Bidâyetü’l-müctehid, Mısır, ty., II, 123, 124; Bilmen, Kâmus, VI, 47, 48.

a) Müvazaa anlaşması: Tarafların üçüncü kişileri yanıltmak için görünürdeki işlemin, kendi aralarında bir hüküm ifade etmeyeceği konusunda anlaşmasıdır. Bu dışa karşı açıklanmayan gizli bir sözleşme olup, yazılı olarak veya şahitlerin önünde yapılır. Örneğin; başkasına kefil olan kişinin, malını icradan kurtarmak üzere geçici olarak birisine emanet bırakması, ancak dışa karşı bunun bir satım akdi olarak yapılmış olması durumunda böyle bir akit söz konusu olur.

b) Görünürdeki (zahiri) muamele: Tarafların üçüncü kişileri yanıltmak için dışa karşı yaptıkları muameledir. Üzerinde daha önce gizli sözleşme yapılan bir mal, başka bir mecliste rükün ve şartlarına uyularak satılsa, anlaşmazlık durumunda bu iki muameleden gizli olan mı, yoksa açıktan yapılan mı geçerli olacaktır?

Ebû Hanîfe ve İmam Şâfi'ye göre dışa karşı açıkça yapılan sözleşme geçerli olur. Çünkü ergen ve temyiz gücüne sahip kişinin yapacağı hukukî bir muamele sahîha hamledilir. Üstelik aynı konuda daha önce gizli olarak yapıldığı ileri sürülen akit, sonraki yapılırken şart olarak konuşulmamıştır. Bu konuda tarafların son irade beyanı geçerli olmalıdır. Çünkü muamelelerde elde mevcut olan açık delillere (zahire) göre hükmetmek gerekir. Nitekim önce fâsîd bir şart üzerinde anlaşılıp da, daha sonra, şartsız olarak satım akdi yapılsa, bu sonuncu akit geçerli olur.³¹

Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre ise görünürdeki muameleyi yapmayı kastetmedikleri için taraflar hâzîl (şakacı kişi) durumundadırlar. Yani gerçek iradeleri ile dışa karşı açıkladıkları irade beyanları arasında uyumsuzluk vardır. Bu yüzden dışa karşı açıklanan akit geçerli değildir. Buna göre gizli yapılan akit rükün ve şartlarına uyularak yapılmışsa geçerli olur.³²

Bu görüş ayrılığı alışverişlerde satış bedelinin gizlenerek, düşük bir bedel üzerinde anlaşılması, fakat dışa karşı yüksek bedel açıklanması durumunda da aynı sonuca götürür.³³

Türk Borçlar Kanunu'nda müvazaalı akitlerde görünürdeki muameleyi hükme bağlayan bir madde yoktur. Ancak mahkeme kararları ve müellifler böyle bir durumda, gizli sözleşmenin tarafların gerçek iradelerini yansıtmaması dikkate alınarak geçerli sayılması yönünde görüş birliği vardır.³⁴

Buna göre görünürdeki muamelenin butlanını taraflardan birisi, küllî halefleri ve bu işlemin iptalinde menfaati bulunan herkes öne sürebilir. Müvazaa iddiası zaman aşımına uğramaz.³⁵

TBK'da gizli sözleşmenin hükmünde de söz edilmemekle birlikte, bunun özü bakımından geçerli olduğu kabul edilmiştir. Çünkü Borçlar Kanunu'nda "akit serbestliği"

³¹ Mevsilî, İhtiyâr, II, 21; Vehbe ez-Zühaylî, el-Fıkhu'l-İslâmî fî uslûbihi'l-cedîd, 2. baskı, I, 171.

³² Mavsilî, İhtiyâr, II, 21.

³³ Mevsilî, a.g.e., II, 21, 22.

³⁴ Kenan Tunçomağ, Borçlar Hukuku, Genel Esaslar, 3. bası, I, 187, 188; Hamdi Döndüren, İslâm Hukukuna Göre Alım Satımda Kâr Hadleri, Balıkesir 1984, s. 56, 57.

³⁵ Tunçomağ, a.g.e., I, 188.

ilkesi benimsenerek, iyi niyetli üçüncü kişiler müvazaaya karşı korunmuştur. Bununla birlikte gizli sözleşmenin geçerli sayılabilmesi için, konusunun hukuka ve ahlâka aykırı olmaması, ifasının imkânsız bulunmaması, eğer akit (tapu kaydı, noterden işlem yapmak gibi) şekle bağlı ise, gizli sözleşmede bu şekle de uyulmuş olması gereklidir.³⁶

Buna göre müvazaalı akitler konusunda günümüz beşerî hukuku ile Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşü örtüşmektedir.

Nitekim 12 Eylül Anayasası'nda, gayrimenkullerin istimlâkinde “vergi beyanı” üzerinden değer konulması ilkesi esas alınmışken, bu konuda kişilerin sırf vergi yükünü hafifletmek için “düşük değer beyanı”nda bulundukları, bunun yaptırımının da vergi cezası olduğu dikkate alınarak, Anayasa değişikliği yoluna gidilmiş ve “bıllırkişinin belirleyeceği istimlâk bedeli” esasına dönülmüştür.

Sonuç

İslâm'da yapılacak akit ve işlemler gerçekçi olmalı ve sanal işlemlerden kaçınmalıdır. Nitekim *Mecelle*'de “akitlerde itibar lafza değil mânâyadır” denilmiş, alacaklıya menfaat sağlayan borç akdinin, bütün mezheplerce faiz sayılmıştır.³⁷

Diğer yandan amellerin niyetlere göre olduğu âyet ve mütevâtir hadislerle sabittir. Bu ilke, amellerin ahiretteki durumu ile ilgili olsa bile, akitlerde tarafların gerçek iradesini araştırmaya bir engel yoktur. Meselâ; 1000 gr. 22 ayar altını ödünç veren kişi bir yıl sonra 1200 gr. olarak alsa, bir İslâm ülkesinde 200 gr. fazlalık faiz salacaktır. Bunun yerine ödünç alacak kişi, yaklaşık 1000 gr. altın değerindeki bir arsasın ödünç para verecek olana 1000 gr. altına satsa, yıl sonunda ödünç para alan kişi, bu arsayı 1200 gr. altın ödeyerek geri alsa, 200 gr. fazlalık, ödünç para veren için kâr (rıbh) niteliğinde olacaktır.

Böyle bir işlemin iç yüzünü Allah'a havale ederek, dünyevî hüküm için başvurulmuş müftî veya hâkim, maddî delillere dayanarak bu meseleyi çözecektir.

Benzer konularda dış görünüşe göre ve açık deillere dayanma ilkesini benimseyen Ebû Hanîfe İmam Şâfiî'ye göre, tarafların kendi aralarında önceden görüştükleri gizli kalan ödünç anlaşması dikkate alınmayarak, son irade beyanları olan, bir arsayı 1000 gr. altına satmak ve bir yıl sonra da yeni satım akdi ile 1200 gr. altına geri almak işlemi geçerli sayılacaktır.

Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre ise tarafların gerçek iradeleri araştırılarak, bu irade isbat edilince, teslim edilen 1000 gr. ödünçün, yıl sonunda yine 1000 gr. olarak iadesine hüküm veya fetvâ verilecektir.

Günümüz beşerî hukukunda ise mahkemede isbat edilecek böyle bir gerçek irade durumunda, kişilerin satışı iptal edilse bile, 200 gr. altın fazlalığı -yasal bir miktar sınırlaması yoksa- ödünç verene faiz olarak verilebilecektir.

³⁶ Tunçomağ, a.g.e., I, 189, 190.

³⁷ Abdurrahmân b. Süleyman (Dâmâd), *Mecma'u'l-enhur*, İstanbul 1301, II, 303.

H. Yunus APAYDIN
EÜ İlâhiyat Fakültesi

Şimdi korsan Müzakereci konumuna düşmek istemiyorum ama Ahmet kardeşimize sorduğum bir husus tabi cevabını aldık sayılmaz çünkü sonradan oluşturulmuş bir şablonu önceye tatbik etti.

Ben bu hile-i şer'iyye ile ilgili gerek tebliğcinin gerekse Müzakerecinin daha çok olumsuz örneklerden hareket ederek veya o örneklerin olumsuzluğundan yola çıkarak hile-i şer'iyyeyi Ebû Hanîfe'den ve Hanefî mezhebinden uzak tutmaya çalıştıkları gibi bir izlenim edindim. Şöyle bir soruyla da yola çıkılabilir mi acaba diye düşünüyorum şöyle ki bu hîle-i şer'iyye meselesi, bu yola başvurma acaba Hanefî mezhebinin yapısından sisteminden, kuralcılığından, kıyaslılığından, reyciliğinden kaynaklanmış olabilir. Çünkü dün de izah edildi, istihsan teorisi de Hanefî mezhebinin kuralcılığından bir kaçış anlamı içeriyor şeklinde bir ortak karara varmıştık. Acaba bu hîle-i şer'iyye de bu bağlamda o katılıktan kaçmanın istihsan düzeyinde olmayan başka bir yolu mu? Yani bunu sistem mi getiriyor? Bu soru üzerinde hiç durulmadı ve durulması lâzım. Bir de hîle-i şer'iyyeye ilgili olarak Kur'ânî olgunluk ahlâkî olgunluğu tazavvun eder mi veya ahlâka aykırı olduğu ortaya çıkan bir hükmün hukukîliğinden söz edilebilir mi? Hukuk felsefesi açısından da bu sorular üzerinde durulup bu temeller üzerinde tartışılırdı daha iyi olurdu. Bu bir Müzakere değil bu bir temenniyat...

Cevap

Saffet KÖSE
SÜ İlähiyat Faköltesi

Özellikle Hamdi Bey hocama bu değerli katkılarından dolayı teşekkür ediyorum. Bir şeyi izah etmek istiyorum. Ben hîle-i şer'iyeyyle ilgili bir tebliğ hazırlamış olsaydım bu hîle-i şer'iyeyi ortaya çıkaran sebepler neler olurdu onlar üzerinde ayrıntılı durabilirdim. Fakat benim esas amacım başlıktan da anlaşıldığı gibi İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe hakkında diğer mezheplerin kitaplarında yazılı olan birtakım iddialar var. O iddiaların ne olduğunu veya bu iddialarda nelerin söylenmiş olduğunu hem hiyel kitaplarından hem de Hanefî literatüründen aldığım diğer örneklerden yola çıkarak onları tespit etmeye çaba sarfettim. İnşallah başka bir sempozyum olursa o konuyu o zaman ele alırız. Teşekkür ederim.